

## „Československá společnost“ po dvaceti letech (1)

J. ALAN, B. JUNGSMANN,  
P. MACHONIN, M. PETRUSEK,  
M. ROŠKO, Z. ŠAFÁŘ, J. VEČERNÍK

Autoři této stati patřili k týmu, který v roce 1969 vydal knihu *Československá společnost* (2) jako hlavní výsledek dlouhodobé a soustavně koncipované práce (3), především pak rozsáhlého výzkumu vertikální sociální diferenciaci a mobility obyvatelstva ČSSR z roku 1967. Předběžný výtah z výsledků výzkumu s návrhy na praktické využití předložil tým v roce 1969 předsedovi československé vlády, která podporovala tehdejší tzv. obrodný proces. Po intervenci sovětských vojsk v Československu se podařilo v roce 1969 knižně a v letech 1970–1972 v účelových vydáních a jednotlivých článcích publikovat hlavní výsledky výzkumu. Protidemokratické změny sociálně politického systému, jež se odehrály po dubnu 1969, vedly k tomu, že plánované další výzkumné práce byly administrativně přerušeny likvidací Ústavu sociálně politických věd Univerzity Karlovy a osobními postihy většiny členů autorského kolektivu i spolupracovníků výzkumu. Brzy zanikly i možnosti jakékoli další publikace myšlenek navazujících na vykonanou vědeckou práci, základní dílo spolu s některými dalšími pracemi bylo vyřazeno z knihoven. Za ostrou a velmi intenzivní několikaletou ideologickou kampaní, která získané poznatky šmahem odmítla, přišlo téměř úplné vymazání celého výzkumu z oficiálních dějin československé sociologie.

Koncem roku 1989, kdy článek odevzdáváme do tisku, vznikly zcela nové mezinárodní i vnitřní společenské podmínky, jež se příkře odlišují od těch, jež převládaly v uplynulých dvaceti letech, v mnoha ohledech však i od poměrů, jež v Československu dominovaly v roce 1968 a doznávaly v roce 1969. Přesto se domníváme, že je účelné naší odborné veřejnosti připomenout stěžejní výsledky naší práce především proto, že to pomůže k překonání kulturní mezery, jež objektivně vznikla v průběhu uplynulých dvaceti let mezi společenskovědním poznáním konce šedesátých a konce osmdesátých let. Tím chceme otevřít možnost jak

---

(1) Týž autorský kolektiv předložil Sociologickému časopisu článek se shodným názvem již v září 1989. Politické a ideologické změny, k nimž došlo v průběhu listopadu a prosince téhož roku, umožnily přepracovanou verzi formulovat otevřeněji a doplnit o souvislosti se soudobou problematikou.

(2) Stať vyjadřuje názory těch členů původního týmu, kteří jsou uvedeni jako autoři; s ostatními nebyla konzultována.

(3) Kniha vyšla pod titulem *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace* [Machonin a kol. 1969] v nakladatelství Epocha v Bratislavě. O tento statečný ediční počín se osobně nejvíce zasloužil tehdejší šéfredaktor nakladatelství J. Lipták. Kniha má 608 stran textu a je dílem osmnácti autorů. Kromě těch, kdo podepsali tuto stať, patřili k autorskému kolektivu L. Brokl, L. Dziedzinská, V. Fišerová, †J. Jančovičová, J. Kapr, †P. Kohn, J. Lauber, J. Linhart, K. Podoláková, F. Povolný, V. Rollová. Dodnes jde patrně o obsahově nejvšestrannější dílo o sociální struktuře poválečné středoevropské nebo východoevropské společnosti založené na vlastním reprezentativním empirickém výzkumu. K pracím, které vznik knihy připravovaly, patří mj. [Machonin a kol. 1967; Machonin – Jungmann 1965; Sociologický časopis 1967, č. 6; Machonin – Jungmann 1968]. Výsledky výzkumu se kromě základního díla zabývají i další práce [Petrusek 1969; Šafář 1969; Alan a kol. 1969; Rollová a kol. 1972; Machonin 1970; Machonin – Šafář 1970; Šafář et al. 1970; Roško 1970, č. 2 a 3; Šafář 1971].

pozitivního navázání na ty myšlenky, jež mají ještě dnes co říci k soudobé problematice středoevropských a východoevropských socialistických zemí, tak sebekritického a kritického překonávání tehdejší úrovně poznání. Soudíme, že po dlouholetém monopolním panství ideologie sociální homogenizace v naší oficiální sociologii nejsme na tom tak dobře, abychom si mohli dovolit tento moment minulého vývoje – a jistě celou řadu dalších jemu podobných – ignorovat.

### Pojetí výzkumu

Abychom nezatěžovali dnešního čtenáře podrobnou rekapitulací pojetí výzkumu, jeho teoretických východisek, empirických zjištění a jejich interpretace, požádali jsme redakci Sociologického časopisu o souběžné otisknutí výstižného resumé naší knihy [Petrusek 1969]. Předpokládáme tedy informovanost o jeho obsahu a můžeme se omezit na zdůraznění hlavních problémů.

Při volbě objektu zkoumání hrála určitou úlohu jak občanská a národní příslušnost členů výzkumného týmu, tak jejich společné přesvědčení, že Československo druhé poloviny šedesátých let se vyznačovalo určitými specifickými vlastnostmi, jež byly pro vědu o společnosti mimořádně zajímavé.

Některé charakteristiky je sice pozitivně odlišovaly od jiných socialistických zemí té doby, současně však zakládaly i jistou možnost rozporného a konfliktního sociálního vývoje dokonce i v případě, že by nedošlo k intervenci z roku 1968:

1. Průmyslová a duchovní vyspělost a relativně vysoká životní úroveň (tehdy ještě srovnatelná např. s Finskem a Rakouskem) byla objektivně zatěžována restrukturovanou výrobní základnou, v níž dominoval tradiční těžký průmysl a odvětví s ním spjatá.
2. Byrokratický systém řízení ekonomiky sice již prokázal svou sterilitu, slibná ekonomická reforma však byla teprve v počátcích.
3. Živost demokratických tradic ve vědomí obyvatelstva se srážela s historickou zkušeností stalinismu padesátých let a s neochotou stranického a státního vedení rozejít se radikálně se stalinismem ve všech sférách společenského života.
4. Úplnost socializačních přeměn (a dokonce formální prohlášení Československa za „socialistickou zemi“) a poměrně vysoký stupeň identifikace obyvatelstva se socialistickými ideály narážely na teoretickou i praktickou interpretaci socialismu jako společnosti rovnostářské a sociálně jistěně především redistributivními mechanismy, jež jsou v plné dispozici vládnoucí politické garnitury. Pojmů socialismus, socialistické země apod. používáme v této stati jako technického označení právě takového stavu.
5. Formální uznání existence dvou rovnoprávných národů bylo v ostrém kontrastu s neschopností řešit národnostní otázku demokraticky (federativním či jiným uspořádáním) a ekonomicky, což se střetávalo se stále otevřenější kritikou na Slovensku.
6. Relativní liberalizace kulturního a duchovního ovzduší šedesátých let byla stále podlamována faktem existence ideologického monopolu a politické dominance jedné strany. Tento stav již nebyl pocíťován tak intenzívně jako v padesátých letech a ještě ne tak vyhočeně jako v následujícím období „normalizace“.

Všechny tyto okolnosti jako celek způsobily, že v Československu došlo k vyhocení fundamentálních rozporů v celém komplexu podstatných sociokulturních vztahů, ovšem již na bázi převládajícího socialistického typu společenského uspořádání. Výsledky zkoumání takového společenství měly jistou šanci přispět k obecně významnému poznání problematiky dalšího vývoje tehdejších socialistických zemí střední a východní Evropy.

Základem teoretického pojetí výzkumu byl samostatný pokus o uplatnění a rozvinutí tzv.

autentického marxismu přiměřeně k novému objektu zkoumání – socialistické společnosti – a o jeho převedení do teoretické a operacionální řeči tehdejší moderní (tj. převážně nemarxistické) sociologie. (4) Tento pokus, jehož věcné obrysy jsou zřejmé z přiloženého resumé, se přirozeně neobešel bez jistých kompromisů a měl své silnější a slabší stránky. Nicméně umožnil položit smyslupné otázky a provést poměrně komplexní zkoumání sociální reality v rozsahu, který nebyl v socialistických zemích běžný, a způsobem přinejmenším nekonvenčním.

Ačkoli snad všichni členové týmu se v šedesátých letech hlásili k marxismu nikoli proklamativně, ale fakticky, bylo od počátku zřejmé, že – má-li si koncepce výzkumu uchovat zamýšlený dobrý teoretický standard a má-li naplnit deskriptivní a explanační ambice s ním spojované – bude nutné zaujmout explicitní stanovisko ke dvěma polarizovaným přístupům: na jedné straně k rigidnímu a zřetelně se přežívajícímu stalinskému modelu sociální struktury (který byl paradoxně revitalizován a intenzivně ideologicky využit o několik málo let později), jakož i vůbec k celé dogmatické stavbě marxistického výkladu společenské skutečnosti, na druhé straně pak k diferencovaným koncepcím sociální struktury a stratifikace, jak se s nimi bylo možno setkat v sociologické literatuře od dvacátých do šedesátých let našeho století, tedy – obrazně – od Sorokina přes Parsonse k Duncanovi, Blauovi a Lenskému. Ani jeden z těchto kroků nebyl ve své době bezproblémový. Distance od stalinských interpretací sociální struktury, jež ostatně v té době již ani jako „stalinské“ nebyly pocítovány, protože vstoupily do běžného teoreticko-ideologického arzenálu oficiálních společenských věd, se setkala s odporem ideologických strážců „čistoty marxismu“, a tedy i s rizikem etiketizace autorů jako „revizionistů“ (což se ostatně později stejně stalo). Vyžadovalo to rovněž pečlivý návrat k původním zdrojům marxistické tradice, o jejichž oživení po stránce meritorní i metodologické v té době usilovaly filozofické práce K. Kosíka, R. Kalivody, R. Garaudyho aj. S těmito pracemi byli členové týmu seznámeni a – i když je neakceptovali všichni stejně jednoznačně – chovali se stejně jako jejich autoři vůči původnímu marxismu zhruba tak, jak to činí dnešní neomarxisté. Určitou pozornost bylo rovněž nutno věnovat jak styčným bodům s tehdejší marxistickou vizí vědeckotechnické revoluce (R. Richta), tak i kritice jejího zjevně slabého místa, totiž abstrakce od konkrétně historických sociálně systémových souvislostí a jejich stimulativního, popř. inhibitivního vlivu na dynamiku výrobních sil a způsobu života [Machonin – Jungmann 1968].

Analýza západních teoretických koncepcí nebyla motivována vnější rituální potřebou „vyrovnat se“ s apriorním teoretickým oponentem, nýbrž snahou věcně se poučit z jiných ideových zdrojů a teoretických paradigmat. Teoretická koncepce výzkumu byla konfrontována s koncepcí strukturálně funkcionální, konfliktualistickou i „subjektivistickou“ (v té době se subjektivismus v sociologii nevázal na interpretativismus či konstruktivismus, ale spíše na důraz, který byl připisován psychosociálním činitelům, jako je prestiž, vědomí příslušnosti k třídě či vrstvě apod.). Detailně byly prostudovány teorie distributivní nerovnosti, tradiční stratifikační koncepce, neopozitivistické modely sociální struktury atd. Nadto téměř každá parciální úloha – počínaje zkoumáním složitosti práce a životního způsobu, přes analýzu mocenského rozvrstvení a vzdělání až po příjmovou diferenciaci a rozdíly v sebeidentifikaci, sociálních kontaktech a preferencích – byla doložena solidní znalostí všeho podstatného, co se

---

(4) To, co je dnes i v marxisticky pojaté sociologii běžné, tj. navazování na existující světovou vědeckou tradici, narazilo na odpor části sociologů, kteří se zaměřili na apriorní ideologickou kritiku používaného pojmového, terminologického a metodologického aparátu. Tuto tendenci v souladu se svými názory vyslovenými již před rokem 1968 vyjádřil zejména [Urbánek 1971, č. 1 a 3]. Ve vlastním výzkumu však takovýto přístup pomohl vytvořit solidní bázi pro zkoumání nových stránek společenských jevů a pro testování řady zajímavých hypotéz.

tehdy ve světové sociologii o věci vědělo. To lze říci zcela odpovědně a je možné se o tom koneckonců přesvědčit. Jestliže se autoři od některých západních koncepcí distancovali, pak důvody nebyly ideologické, ale meritorní: buď daná koncepce nebyla jako celek kompatibilní s výzkumným záměrem a výchozími teoretickými hypotézami (např. strukturně funkcionalistická teorie akcentující hodnotový konsensus) nebo se jevila jako příliš specificky vázaná na sociokulturní prostředí svého vzniku, takže byla „ontologicky“ nepoužitelná. (Např. význam prestiže povolání jako statusového indikátoru v americké sociologii.) Ani v jednom z těchto případů teoretické distance však se nevyklučovalo převzetí věcných, popřípadě metodologických podnětů.

Nejobecnější pojem výzkumu – sociální systém – jsme chápali jako komplex vztahů mezi lidmi. Zdůraznili jsme především jeho funkci zprostředkovat mezi tzv. primární kulturou, tj. společensky osvojenou vnější i vnitřní přírodou, a mezi rozvojem osobnosti člověka. (5) Z toho vyplynulo, že aktuální a perspektivní možnosti rozvoje jednak primární kultury, jednak osobnosti vytvářejí soustavu kritérií, podle nichž lze posuzovat stupeň historické adekvátnosti sociálního systému dosaženému stupni společenského vývoje. Vlastním předmětem zkoumání se stala mnohodimenzionálně chápáná vertikální sociální diferenciace obyvatelstva a stupeň její stratifikovanosti, tj. míra, v níž se prosadila kongruence těchto dimenzí, vykrystalizovanost souhrnných sociálních statusů.

Na základě takových charakteristik, jako je rozpětí, uspořádanost, míra stratifikovanosti vertikální diferenciace, jakož i dominance té či oné parciální dimenze, jsme jako součást konceptuálního aparátu výzkumu vymezili šest teoretických typů sociální struktury. Domnívali jsme se, že historicky relevantní pro analýzu sociální skutečnosti Československa druhé poloviny šedesátých let mohly být tyto typy sociálního uspořádání: kapitalistický, dělnický (diktatura proletariátu), byrokratický, rovnostářský, technokratický (popř. v obecnější rovině „kulturokratický“) a socialistický (ten jsme chápali jako výkonově demokratické uspořádání společnosti na bázi převládajícího společenského vlastnictví výrobních prostředků). Každý z těchto typů byl podle našeho názoru zcela nebo zčásti uskutečnitelný na základě tehdejší industriální primární kultury naší země.

Základním *metodologickým záměrem* výzkumu byla snaha empiricky poznat a pravdivě interpretovat zkoumanou stránku československé společenské skutečnosti pomocí vyvinutého konceptuálního aparátu, avšak bez předpojatých představ teoretických, tím méně pak ideologických. Výzkum se chtěl vědomě vyhnout jak pouhému pozitivistickému popisu skutečnosti, tak planým spekulacím normativního charakteru, které v tehdejší literatuře o sociologických společnostech zcela převládaly. Pro naše chápání autentického marxismu je příznačné, že jsme inspiraci pro tento metodologický záměr nacházeli v Marxově myšlence o „reprodukcí konkrétního cestou myšlení“ jakožto nejvyšším stupni teoretického poznání [Marx 1963: 675]. V souvislosti s metodologickým pojetím výzkumu jsme obezřetně formulovali i jeho hypotézy [Machonin – Jungmann – Petrusek – Šafář 1967: 686].

Byli jsme si ovšem vědomi, že první krok k „duchovní reprodukcí konkrétního“ ve formě kvantitativního makrostrukturálního šetření je sice asi jedině možný a účelný, že však jeho výsledky budou zcela určitě jednostranné a nedostatečně přesné a jemné. Tento organický nedostatek první fáze dlouhodobě koncipovaných výzkumných prací jsme chtěli překonat ve

---

(5) Vztah primární kultury a sociálního systému byl v naší knize formulován jako širší analogie relace výrobních sil a výrobních vztahů. Za složky primární kultury jsme tehdy považovali především technicko-organizační úroveň výroby a služeb, technický, fyziologický a psychologický charakter práce, rozvoj vědy, vzdělání a kvalifikace, věcnou strukturu spotřeby a způsobu života v mimopracovní době, strukturu osídlení apod.

fázích dalších. Nutným důsledkem této okolnosti bylo to, že některé závěry našeho výzkumu (včetně úvah o historických výhledech) byly empiricky doloženy jen částečně, což ovšem neznamená, že nebyly v řadě směrů oprávněné.

Z teoretické a metodologické koncepce výzkumu vycházel i *způsob jeho realizace*. Hlavní šetření mikrocenzového typu provedl velmi kvalitně Státní statistický úřad v roce 1967 na souboru více než 13000 dospělých mužů – hlav rodin nebo uživatelů bytů. Současně se zjišťovaly některé údaje i o jejich manželkách, nejstarších synech a dcerách, otcích a tchánech, jakož i o přátelích a známých.

Operacionalizace teoreticky vymezených pojmů pro potřeby empirického výzkumu, zejména pak operacionalizace dílčích indikátorů sociálního statusu a statusu souhrnného, vycházela sice z inspirací ze zahraniční literatury, v určitých ohledech však musela použít samostatných řešení, jež vyplynula ze specifického objektu šetření i z vlastního teoretického přístupu [Šafář 1969].

Mobilitu jsme sledovali jednak k historicky významným bodům vývoje československé společnosti (1929, 1937, 1946, 1952, 1960 a 1967), jednak z hlediska individuální profesionální historie dotazovaného, jeho otce a jeho syna. Toto rozčlenění mobilitního pole nám umožnilo zkoumat jak intergenerační, tak intragenerační mobilitu.

### **Základní empirická zjištění a jejich interpretace**

Vzhledem k tomu, že má čtenář možnost se obeznámit s výsledky výzkumu poměrně podrobně v současně otiskovaném resumé, omezíme se zde pouze na stručnou formulaci základních poznatků.

Výsledkem výzkumu bylo především zjištění, že navzdory působení nivelizačního „hoblíku“ sociálních přeměn po Únoru 1948 existovala v československé společnosti v roce 1967 zřetelná *vertikální sociální diferenciaci*. V dimenzích složitosti práce, vzdělání a způsobu trávení volného času a spotřeby jsme ji identifikovali jako povlovnou („graduálně uspořádanou“). Příkřejší byla tehdy poprvé v socialistické zemi zjišťovaná diferenciaci v „účasti na řízení“, tedy v participaci na politické moci, a naopak méně výrazná (nivelizovanější) v dimenzi příjmů a jiných indikátorů životní úrovně.

Z analýzy vazeb různých variant operacionalizace tzv. třídně ekonomického postavení dotázaných na jedné straně a různých dimenzí sociálního statusu i statusu souhrnného na druhé straně k velkému počtu jiných sociálních charakteristik jsme vyvodili další závěr. Usoudili jsme, že tradiční třídně ekonomické postavení sice hraje v celku sociálního života určitou, a to dosti závažnou roli, že však co do objektivního významu již nad ním převládaly diferenciaci jiné.

Zjištění, že mezi dílčími statusovými charakteristikami týchž jednotlivců převládá vzájemný soulad nad nesouladem, jsme v mezích výchozího teoretického konceptu interpretovali tak, že diferenciaci podle sociálního statusu lze v Československu druhé poloviny šedesátých let považovat za jistý typ *sociálního rozvrstvení – stratifikace*. Ta však nebyla ani objektivně, ani subjektivně příliš vyhraněná. Její dominantou, stěžejní vertikální osou sociální struktury nebylo ani postavení lidí v systému řízení (s výhradou, že pojetí výzkumu neumožňovalo vniknout podrobněji do chodu mocenských mechanismů) ani izolovaně chápaná složitost práce, jak se uvažovalo v hypotézách, nýbrž celý svazek tří vzájemně těsně spjatých sociokulturních charakteristik: složitosti práce, stylu života ve volném čase včetně úrovně spotřeby, a konečně vzdělání. Hlavním faktorem statusové inkonzistence byly indikátory příjmu, resp. životní úrovně. Jinak řečeno: pracovní zařazení odpovídalo v roce 1967 ve velké míře dosaženému vzdělání a lidé navzdory nivelizačnímu působení pracovních příjmů a jejich

další nivelizaci redistribucí (mj. na rodinné úrovni) dokázali v zásadě realizovat takové vzorce trávení volného času a spotřeby, jaké odpovídaly jejich vzdělání a pracovnímu zařazení. Ať už příčinou tohoto jevu byla existence jiných zdrojů příjmů, jež se nám nepodařilo empiricky zachytit, nebo vzdělanostně a charakterem profese podmíněné rozdílné orientace a schopnosti jak využít nivelizované příjmy ve volném čase, bylo zřejmé, že se zde ve významné míře prosazuje rozvrstvení společnosti podle vzdělání a kvalifikace a jim odpovídající složitosti práce. Přitom se díky analýze shluků podařilo identifikovat jak základní sociální vrstvy (61,5 % zkoumané populace), tak statusové inkonzistentní skupiny (38,5 %). První informace o těchto sociálních útvarech obsahuje přiložené resumé. Podrobnější – a to velmi zajímavá – data týkající se mj. i menších inkonzistentních shluků a celé řady dalších identifikací všech skupin jsme publikovali až po vydání *Československé společnosti* [Šafář 1971].

Interpretace údajů o vertikální sociální diferenciaci nás vedla k tvrzení, že z relevantních teoretických typů sociálního uspořádání se prosadil ve značné míře typ výkonové diferenciacie při převládajícím společenském vlastnictví výrobních prostředků, který jsme spojovali s výkonovým modelem socialismu. Současně jsme konstatovali, že značnou váhu si podržely i vzájemně se doplňující vztahy byrokratické a rovnostářské (tj. nedemokratické a protivýkonové). Ve střetnutí tendencí a sil směřujících k výkonově demokratickému uspořádání a k uspořádání rovnostářsko-byrokratickému jsme spatřovali hlavní sociální obsah oné křížovatky dějin, na níž se československá společnost ke konci šedesátých let nesporně octlá. Nemohli jsme samozřejmě vyloučit ani existenci dílčích tendencí k prosazování vztahů technokratického typu a k návratu ke vztahům kapitalistické povahy, i když jsme jim nepřipisovali rozhodující význam. Všechny tyto myšlenky jsme v naší knize zformovali jen velmi stručně a bohužel jsme neměli dostatek času, abychom je dovedli až k explicitní formulaci sociologické teorie, v níž by významné místo zaujala zejména myšlenka vzájemné komplementarity rovnostářských a byrokratických vztahů (přispívající k vysvětlení závažného problému sociálních opor byrokratismu v evropských socialistických zemích) a obdobné komplementarity vztahů výkonového typu a vztahů demokratických.

Koncepce „rovnostářsko-byrokratického modelu“, která se zdánlivě jeví jako vnitřně rozporná (na jedné straně objektivně i ideologicky egalitarizovaná společnost, na druhé straně značná sociální distance mezi „masou“ a byrokratickým aparátem disponujícím nekontrolovanou a prakticky neomezenou mocí), může narážet na nedorozumění, pokud není uvedena ve výslovný vztah k tradičnímu konceptu totalitní společnosti a soudobému konceptu „stalinismu“. Jde tu jistě o blízké pojmy, samozřejmě s tím, že pojem totalitní společnost ve výzkumu nebyl použit a koncept stalinistického modelu společnosti v dnešním slova smyslu tehdy ještě nebyl explikován. Specifikum našeho přístupu spočívalo v tom, že podtrhoval historicky vzniklou vzájemnou funkční závislost mezi byrokratickým aparátem – zejména pak jeho méně kvalifikovanou částí –, který se vytvořil v procesu rovnostářsky laděné revoluce a v jistém smyslu „střežil“ její „výdobytky“, a mezi těmi skupinami obyvatelstva, které jak z hlediska přiřazování k profesionálním rolím, tak z hlediska kompenzace za jejich vykonávání objektivně profitovaly na protivýkonových tendencích společenského uspořádání.

Přesto, že výzkum naznačoval rozporné vývojové tendence, jsme stále přesvědčení, že ve vnitřní situaci Československa koncem šedesátých let nebyla jednoznačně zabudována vývojová trajektorie, která by vedla k takové retardaci, k jaké došlo o několik let později mj. v důsledku vnějšího zásahu. Ačkoli vzhledem k povaze výzkumných instrumentů a získaných dat nebylo možné testovat hypotézu o existenci „nové třídy“ (v djilasovském smyslu), hypotéza sama byla vyslovena a předběžně (detailně nikoli ověřené) stanovisko vůči ní jsme zaujali. Zárodky „nové třídy“ v roce 1967 nebyly patrně plně vykrytalizovanou vrstvou, která by synchronně disponovala mocí i vlastnictvím (nejen státním, ale také rozsáhlým

vlastnictvím osobním), ačkoli bylo zřejmé, a výzkum to explicitě prokazoval, že tvrzení o dělnické třídě jako držiteli a nositeli moci je čirý ideologický mýtus. Koncepce vlastnictví jako dispozičního práva byla ve výzkumu sice naznačena, nikoli však rozvinuta. Lze mít za to, že „přirozený vývoj“ československé společnosti nemusel nutně směřovat ke krystalizaci „nové třídy“, jak se později stalo, ale že tu byla možnost jejího postupného rozmývání v demokratizovaných strukturách moci nebo její přeměny v „normální“ výkonovou elitu, popřípadě kombinace obého. Ještě jinak – výzkum naznačoval, že Československo nemuselo být předurčeno pro vývoj k typu posttotalitní společnosti, který je podle některých autorů jakoby inherentně zabudován v každé variantě „socialistické společnosti“ založené na kolektivizovaném vlastnictví.

Z ostatních poměrně bohatých věcných podnětů, jež přinesly naše práce z přelomu šedesátých a sedmdesátých let, musíme i v tomto stručném článku připomenout aspoň dvě. Především: rozsáhlá komparativní analýza *uspořádání v českých zemích a na Slovensku*, provedená slovenskými spolupracovníky výzkumu, vedla ke zjištění a podrobnému zmapování tehdejších závažných sociálních rozdílů mezi oběma částmi země. Všeobecný základ těchto rozdílů spočíval v tom, že Slovensko vstoupilo do proudu industrializačních a urbanizačních přeměn se značným zpožděním. Jejich existence vysvětlovala aktuálnost problematiky národní rovnoprávnosti ve slovenském prostředí druhé poloviny šedesátých let.

Získaný statický obraz sociální struktury byl doplněn poznatky o *mobilitě obyvatelstva*. Podali jsme mj. důkaz o mimořádně vysoké inter- i intragenerační prostupnosti rozhraní manuální – nemanuální – zemědělec, který byl založen na rozsáhlém mezinárodním srovnání, a to nejen v hrubých objemech mobility, ale i v tzv. čisté mobilitě, tj. reziduální hodnotě mobility po odečtení pohybů způsobených strukturálními změnami ekonomiky. Maximální sociální pohyb byl konstatován pro padesátá léta, jež byla obdobím velkých sociálně ekonomických přeměn. V období po roce 1960 mobilita v relativně stabilizované společnosti výrazně poklesla. Právě tato redukce mobility podpořila tendence ke krystalizaci statusově homogenních vrstev.

### Osudy a ohlasy díla

Postupná publikace přípravných materiálů, výzkumných zpráv pro společenskou praxi a posléze *Československé společnosti v letech 1967 až 1969* se setkala s převážně pozitivním bezprostředním ohlasem. V období tzv. obrodného procesu se totiž v poměrně široce založeném pokusu o reformu a modernizaci socialismu začaly reálně prosazovat aspoň některé rysy jedné z těch trajektorií vývoje, jimž jsme dávali největší šance. Výrazně vystoupily do popředí snahy o demokratizaci společenského života, radikálněji se přikročilo k ekonomické reformě, ve veřejném, hospodářském i kulturním životě začali hrát významnou roli především kvalifikovaní lidé atp. Příbuznost těchto určujících trendů objektivního vývoje s naší koncepcí výkonově demokratické společnosti při zachování dominance socialistického vlastnictví výrobních prostředků byla zřejmá, i když historický důkaz jejich dlouhodobé životnosti vzhledem k vnějšímu zásahu nemohl být podán.

Poměrně příznivé, i když nikoli nekritické, byly i první mezinárodní ohlasy na projekt výzkumu a na dostupné publikace jeho výsledků. Zvláště v Polsku, Maďarsku, Jugoslávii, také však na některých pracovištích v SSSR a v NDR byl výzkum přijat jako jeden z užitečných podnětů ke způsobu zkoumání vysoce aktuálních problémů sociální struktury dosud málo probádané socialistické společnosti. Několik ohlasů a recenzí, které se objevily v západních zemích (6), hodnotilo publikaci vcelku příznivě především z hlediska uplatnění moderní metodologie výzkumu a komplexnějších obsahových přístupů.

Po dubnu 1969 se zčásti pod vnějším tlakem, zčásti za stále vzrůstající iniciativy domácích konzervativních sil poměrně rychle prosadilo administrativní přerušování, popřípadě zabrzdění výkonově demokratizačních tendencí vývoje a došlo k příkrému obrátu k restauraci a plnému rozvoji přežívajících rovnostářsko-byrokratických poměrů. Svou dílčí úlohu přitom sehrály i síly, jež se opíraly o reminiscence na období „diktatury proletariátu“. Všechny centralisticky a nedemokraticky ovládané společenské mechanismy se jednoznačně orientovaly na byrokratické sjednocení s převládajícími protivýkonovými principy sociální diferenciace, v čemž v obnoveném svazku s rovnostářskými silami dosáhly do poloviny osmdesátých let značných reálných výsledků. (7) Šlo přitom o jev mezinárodní povahy, o klíčový proces tzv. období stagnace v SSSR, jenž se pod tlakem brežněvovského politického systému a za více či méně aktivní účasti vnitřních vládnoucích skupin prosazoval s určitými obměnami ve všech socialistických zemích střední a východní Evropy. Oficiálním ideologickým výrazem této tendence se stala rovněž mezinárodně přijatá koncepce tzv. reálného socialismu a jeden z jejích konstitutivních prvků – teorie fatálního pohybu od třídního uspořádání k sociální stejnorodosti, k níž se ještě vrátíme.

Právě z mezinárodního hlediska byla jednou z klíčových podmínek prosazení ideologických, hlavně však praktických tendencí „reálného socialismu“ nezbytnost razantně umlčet náš výzkumný tým, „politicky zkompromitovaný“ svým ideovým souzvukem i faktickými kontakty s hlavním proudem „Pražského jara“, a současně hlasitým vnitřním i mezinárodním kritickým monologem oficiální ideologie na naši adresu zastrašit všechny, kdo by u nás, popřípadě v jiných zemích, mohli zapochybovat o vědecké zdůvodněnosti teorie homogenizace, a tudíž i o jejím ideologickém monopolu na vysvětlování všech problémů sociální struktury socialistické společnosti. Sociálně stratifikační přístup byl tehdy možná nebezpečnější (protože obecněji pojetý) než pokusy o tržní reformu ekonomiky a téměř stejně nebezpečný jako podpora demokratizačních snah.

V roce 1970 tedy započala vlna ostré vnitřní a postupně i mezinárodní ideologické kritiky pojetí i výsledků našeho výzkumu zastánci tzv. konsolidačního či normalizačního procesu v Československu, stále zřetelněji spjatá s konstituováním ideologie reálného socialismu a od počátku vedená v duchu teorie přechodu od třídní k sociálně stejnorodé společnosti. Několik z těchto vystoupení vyjadřovalo zásadně odlišné ideologické přístupy, reagovalo však přitom aspoň na skutečný obsah naší knihy (Hrůza, Vaněk (8), Rutkevič). Naše dílo se však nestalo předmětem ani jediné vědecké recenze. Místo toho se jím velmi intenzivně zabývala celá řada

---

(6) Kniha byla po dohodě autorského týmu dostupná pouze v české, popř. slovenské jazykové verzi; v angličtině a ruštině bylo k dispozici jenom poměrně rozsáhlé resumé. Ze zveřejněných západních recenzí, s nimiž jsme se seznámili, byly nejvýznamnější Gellnerova ve Velké Británii a Strmisky–Vavákové ve Francii. Syntetizující práce [Kende–Strmiska 1984] hodnotí naše dílo ve srovnání s jinými studii o socialistické společnosti vcelku příznivě. Souboru našich prací hojně využívá při rozboru sociálních aspektů historického vývoje Československa v roce 1968 a před ním dnes již klasická práce [Gordon Smilling 1976].

(7) V politickém jazyce se dá toto počínání vytvářející se „nové třídy“ klasifikovat jako snaha o „podplácení“, získávání určité sociální opory pro antidemokratickou politiku, spojenou v řadě případů s popřením národní suverenity.

(8) V práci [Vaněk 1975] se našemu výzkumu a jeho výsledkům věnuje dosti místa. Text přináší řadu informací o obsahu naší knihy. Oceňuje se v něm tematický přínos výzkumu i jeho některé dílčí aspekty, zejména metodologické. Poukazuje se i na některá skutečná nebo aspoň diskutovatelná omezení, popř. slabiny výzkumu. V základní otázce pojetí sociální struktury ovšem autor plně sdílí dobové ideologické stanovisko a – neprávem – kritizuje *Československou společnost* za „pojetí socialistické společnosti jako společnosti industriální, v níž už neexistují třídy, nýbrž pouze vrstvy“ (s. 276).



příležitostných publicistických prací různých autorů (např. Formánka, Tlustého, Houšky, Čápa, Čápkové, Zábrahové, Amvrosova, Sercovové a dalších), které ji podrobily v zásadě ideologické kritice. Jejím jádrem bylo tvrzení, že kniha nahrazuje třídní pohled na sociální strukturu socialistické společnosti pohledem stratifikačním, a tudíž pohled marxistický pohledem buržoazní sociologie.

Útok, který byl proti výzkumu po řadu let a s velkou intenzitou veden, se s odstupem času může zdát z věcného hlediska málo pochopitelný. Uznání přítomnosti momentů vertikální diferenciaci, hierarchických struktur, ba i kongruence různých charakteristik a atributů sociálního statusu téměř v každé lidské společnosti je přece sociologicky triviální pravdou. Problém spočíval v tom, že sám koncept sociální stratifikace vyvolával nevoli jako „ideologicky zatížený“, a to bez ohledu na to, jak byla stratifikace sama definována. (O to ostatně v sedmdesátých letech ani nešlo, tato formulace problému – zda totiž je stratifikace ve výzkumných hypotézách definována korektně – je produktem diskusí až osmdesátých let.)

Důkaz, že československá společnost je společnost převážně stratifikovaná ve smyslu existence relativně vyhraněných vrstev, které vykazují jistou míru konzistence statusových charakteristik a jež jsou hierarchicky seřazeny, narazil na ideologický odpor oficiálních teoretiků normalizace, kteří prezentovali společnost sedmdesátých let (tedy společnost „reálného socialismu“) jako v zásadě třídně strukturovanou a fungující na principu permanentního „stírání“ třídních rozdílů a „sblížování základních tříd a vrstev“, tedy vyvíjející se směrem k „sociální homogenitě“.

Tato koncepce měla svůj hlubší smysl v tom, že pouze z ní bylo možné odvodit představu „morálně politické jednoty lidu“, tedy ideu jakéhosi objektivně založeného sociálního konsensu, který měl ideologicky apologetizovat mocenskopolitické uspořádání, vzniklé v Československu po srpnu 1968 a upevňované ve všech socialistických zemích v sedmdesátých letech. A dále – idea stratifikované společnosti, v níž dělnická třída je situována spíše ve „střední“ a „dolní“ části stratifikačního žebříčku, vyvracela mýtus o její „vedoucí roli“, která se neprojevovala v žádné objektivní indikaci (např. v postavení dělníků v řídicích a mocenských strukturách) a už vůbec ne ve vědomí podílu na moci. Byl-li politický monopol jedné strany odvozován z toho, že dělnická třída na komunistickou stranu jaksi delegovala své pravomoci a své „historické poslání“, pak empirická zjištění, která demýtizovala sociální postavení dělnické třídy a uváděla je adekvátněji do celospolečenského kontextu, musela tento monopol teoreticky podvracet. Kritici výzkumu tuto stránku věci dobře pochopili, ačkoli autorům současně podložili záměry a ideje, které oni sami neměli a nesdíleli.

Ve skutečnosti jsme v naší knize neodmítli reálnou existenci určitého typu třídních vztahů, jen jsme doložili jejich nesporně klesající objektivní váhu v totalitě společenských vztahů (což mimochodem není v rozporu ani s Marxovou koncepcí přechodu od třídní společnosti k beztřídní). Pokud jde o sociální stratifikaci, „nepostřehli“ naši kritici jednak to, že jsme tento koncept v duchu našeho teoretického přístupu reinterpretovali (s výslovnou výhradou k jeho apologetickému využívání při zastírání třídních protikladů buržoazní společnosti), jednak to, že náš poznatek o jisté míře sociální stratifikovanosti československé společnosti nebyl apriorním postulátem, nýbrž výsledkem seriózní teoretické analýzy a interpretace nepředpojatě sebraných dat. Nesouhlas s obsahem naší výpovědi, jež jistě nebyla neomylná a mohla tudíž jisté aspekty skutečnosti přecenit a jiné zase nedocenit, bylo možné tehdy a kdykoli později vyjádřit způsoby obvyklými ve vědě. Bylo možno tak učinit lepším zpracováním a interpretací zjištěných dat, jež jsme k tomu účelu dali k dispozici (9);

---

(9) Jediná publikace, která zčásti využívá našich dat [Charvát – Linhart – Večerník 1978], je prostě věcnila do kontextu zcela jiného teoretického přístupu a vůbec se nevrací k problematice, kterou jsme řešili v roce 1969.

shromážděním, vlastním zpracováním a interpretací nových, úplnějších dat, jež by vyvrátila interpretaci naši; seriózní vědeckou kritikou skutečných, nikoli vykonstruovaných teoretických a metodologických předpokladů našeho výzkumu a našeho způsobu interpretace dat. Kromě několika málo náznaků obecně teoretické polemiky se však náš výzkum vědecké kritiky bohužel až dosud nedočkal. Naše publikace se staly nedostupnými a veřejná polemika s oponenty nepřipadala v úvahu. Důsledkem přerušení naší výzkumné práce se stala nemožnost ověřit předpoklady dalšího zdokonalování našeho přístupu, dokonce pak i provést běžné korektivy výsledků prvních kroků poznávacího procesu předem plánovanými kroky ověřovacími.

### **Reálný pohyb sociální struktury a jeho vědecká a ideologická reflexe**

Určité světlo na pravdivost poznatků o společnosti v určité etapě vývoje může vrhnout i poznání následného historického pohybu. O sociální strukturu Československa a dalších socialistických zemí a jejím vývoji v sedmdesátých a osmdesátých letech se můžeme něco, avšak ne příliš mnoho, dovědět z *empirických šetření sociologické povahy a ze sociální statistiky*.

Především zůstává faktem, že reprezentativní šetření sociální struktury, srovnatelná svým rozsahem a komplexností, se ve většině socialistických zemí neprováděla. Výjimku představují některá šetření v Polsku a Maďarsku [Wesołowski; Słomczyński – Beskid; Ferge]. V ČSSR byly provedeny mikrocenzy 1978 a 1984, jež se týkaly třídní a sociální struktury obyvatelstva a sociální mobility. Jejich výsledky však nebyly dosud souhrnně knižně publikovány a z jednotlivých statí, resp. interních účelových vydání, je zřejmé, že podobně jako větší šetření dílčích problémů, např. vztahu dělnické třídy a inteligence v průmyslu [Sbliženie 1982; Gordon – Nazimova 1988], a jako převážná část oficiální statistiky jsou předem handicapovány apriorním převzetím tradičního pojetí tzv. třídně sociálních vztahů a jejich zákonitého pohybu k sociální stejnorodosti. Takto získané poznatky nelze ovšem plně srovnávat s poznatky našimi, neboť empirická data, o něž se opírají, neumožňují testovat celkový význam a váhu tzv. třídně sociálních vztahů na jedné straně a ostatních celospolečenských vztahů na straně druhé.

Odhlédneme-li od těchto omezení, mohou empirické výzkumy a rozpory statistik přinést přece jen určité poznatky týkající se naší problematiky. Především vedly k poznání, že po uskutečnění industrializace a většinou i kolektivizace zemědělství, popřípadě po dokončení poválečné obnovy, se v sedmdesátých a osmdesátých letech v socialistických zemích (s výjimkou přechodného zestátnění zemědělství v Bulharsku) zpomalily nebo dokonce zastavily změny kvantitativních poměrů mezi početností dělnictva, družstevního rolnictva a inteligence, ev. tzv. zaměstnanců. V důsledku částečné modernizace výrobních sil a rozvoje vzdělávacího systému došlo mezi uvedenými skupinami k dílčím sblížovacím pohybům v oblasti charakteru práce, vzdělanosti a kvalifikace. Přispěl k tomu jistý pokles podílu jednoduché a nekvalifikované práce a také počátky – byť velmi nesmělé – intelektualizace fyzické práce na jedné straně a technizace duševní práce na straně druhé. Zvláště výrazně se v důsledku zvyšování příjmů hůře placených skupin aspoň v některých socialistických zemích sblížila životní úroveň odlišných sociálních kategorií [Večerník 1987; Gordon 1987]. Příjmy inteligence přesahují příjmy dělníků jen minimálně. Dělnické příjmy přesahují příjmy „zaměstnanců“. Příjmy rolníků se blíží příjmové úrovni dělnictva. Pokud jde o způsob života ve volném čase a materiální spotřebu, jsou disponibilní informace rozporné: často se akcentuje sblížování i v tomto ohledu; některé fakty a analýzy však shodně s výsledky našeho výzkumu nasvědčují existenci stále obnovovaných rozdílů mezi různými třídními a zejména

vzdělanostními skupinami, a to navzdory narůstající příjmové nivelizaci [Matějů 1986]. Problematika participace na moci se přirozeně v oficiálních výzkumech neobjevuje nebo je zachycována zcela neadekvátními způsoby.

Většina zveřejněných analýz svědčí o tom, že v sedmdesátých letech a v první polovině osmdesátých let se tendence ke sblížování sociálního postavení dělníků, rolníků, inteligence a tzv. zaměstnanců v řadě parametrů skutečně prosazovala. Sám tento fakt se zpravidla interpretuje víceméně s uspokojením jako pozitivní tendence pohybu směrem k sociální homogenitě, i když nad údaji o příjmech se často ozve pochybnost, zda nevypovídají o přílišné, „předčasné“, demotivující nivelizaci. Současně se ve výzkumných zprávách a knihách objevují informace o existenci, ba i o případech prohlubování tzv. vnitrotřídních rozdílů souvisejících s charakterem práce, odvětvovou strukturou, pohlavím, generační a územní příslušností apod. Nezdá se však, že by avizovaly tendenci k růstu diferenciace kompenzací podle kvalifikace a výkonu. O něčem takovém nevypovídají ani sporadická zjištění o existenci příkrých majetkových rozdílů, ať už vyplývají z existence tzv. stínové ekonomiky nebo ze sociálních privilegií byrokratické vrstvy.

Poněkud odlišně jsou strukturovány informace z některých studií a výzkumů v Polsku a Maďarsku, jež upozorňují na možnost uplatnění stratifikačního přístupu, akcentují diferenciální význam podílu na moci, připomínají reálné možnosti inteligence disponovat výrobními prostředky z odborně profesionální pozice apod. Část z nich si všímá významného problému redistributivních mechanismů [Ferge 1969; Wesolowski 1970; Słomczyński 1972; Zagórski 1976; Jarosz 1984.]

Bez ohledu na to, jak daleko se v poznání sociální reality dostaly empirické výzkumy, se většina oficiálních publikací ve většině socialistických zemí v sedmdesátých letech a v prvních dvou třetinách let osmdesátých sjednotila na společné *teoreticko-ideologické koncepci*, akcentující tradiční Stalinovo schéma tzv. neantagonistických tříd dělníků a družstevních rolníků, jakož i sociální vrstvy inteligence (popř. v modernějších obměnách i tzv. zaměstnanců) jako hierarchicky jednoznačně nejvyšší princip sociální diferenciace v rozhodující etapě nejen očekávaného, ale přímo postulovaného pohybu k sociální stejnorodosti. (10) Jde tu o ideologické schéma normativně deduktivního charakteru. Empirická data, jež tuto představu potvrzují, se hodnotí jako pozitivní sama o sobě, bez uplatnění takových funkčních kritérií, jako je zpětný vliv sociálního systému na pohyb výrobních sil, popřípadě primární kulturu jako celek, jakož i jeho působení na osobnost, bez otevřeného srovnání vývojových možností kultury a člověka ve zkoumaném sociálním systému a v sociálních systémech odlišných, zejména pak v kulturně vyspělých zemích.

Naopak pozornosti unikají nebo jako druhořadé, popř. dílčími subjektivními omyly způsobené, se hodnotí jevy, jež jsou v rozporu s představou všeobecného stírání relevantních sociálních rozdílů. Jsou to např. rostoucí sociální rozdíly mezi málo početnými nositeli vysoce intelektualizované a složité manuální i nemanuální práce, příznačné pro moderní vědeckotechnické a informatizační procesy, a mezi početnými vykonavateli jednoduché a jednostranné manuální i nemanuální práce, příznačné pro extenzivní průmyslové hospodářství. Zcela jsou zamlčovány hluboké sociální rozdíly mezi byrokratickou vrstvou řídící společnost

---

(10) Nejvyhraněněji formuluje tuto koncepci v souvislosti s teorií tzv. reálného socialismu Kosolapov (1982). Sociologicky poučenější je její verze vyložená mj. v díle *Proces sblížování tříd a sociálních skupin* [Rutkevič 1982], jehož autor rovněž více přihlíží k empirickým poznatkům. V té či oné míře se však k této koncepci přihlásila v sedmdesátých letech a v první polovině let osmdesátých velká většina sovětských, československých a bulharských sociologů i sociologů z NDR, kteří se zabývali výzkumem sociální struktury.

nedemokratickými metodami a mezi politicky fakticky bezprávnou drtivou většinou společnosti. Malá pozornost se věnuje existenci výrazných majetkových rozdílů plynoucích z privilegií byrokratické vrstvy i z některých jevů tzv. stínové ekonomiky (příčemž oba tyto jevy nejsou bez vzájemné souvislosti). Uniká celospolečenský a samostatný význam rozporných vztahů mezi pracovníky preferovaných a nepreferovaných odvětví a sektorů ekonomiky, mezi sociálním postavením mužů a žen, mladé generace a generace starších, mezi územními a etnickými skupinami, také však mezi producenty výrobků a služeb a jejich spotřebiteli, mezi pracujícími a ekonomicky neaktivními atd.

Jednostranné obrácení zájmu sociologie k dnes již druhořadým sociálním rozdílům tradičního charakteru a k idylickému líčení jejich postupného překonávání na jedné straně a zakrývání hlubokých disfunkčních účinků a prohlubujících se sociálních rozporů rovnostářsko-byrokratického sociálního systému, příznačné pro vládnoucí proud marxistické sociologie socialistických zemích, z něj – přes případné dobré úmysly jednotlivců – učinilo jednoznačnou apologetiku konzervativního, vývojově překonaného sociálního systému.

Ty polské, maďarské, popřípadě jugoslávské práce, které neakceptovaly třídně homogenní ideologii jako své východisko, ovšem na řadu závažných sociálních jevů upozorňují a usilují o jejich interpretaci buď na vlastní, nebo přejaté teoretické bázi, jejíž hodnocení však není předmětem naší stati [Hryniewicz 1983, 1984; Andorka – Kolosi 1984; Hankiss 1988; Zaborowski 1988; Domański 1987].

Podstatné impulsy k zjištění a zhodnocení nových faktů o sociální struktuře socialistické společnosti přinesla *ideologie a politika přestavby* sovětské společnosti i některých pokusů o přestavbu v dalších socialistických zemích. Ve druhé polovině osmdesátých let se svět z autoritativních pramenů, tj. z úst nejednoho z oficiálních představitelů těchto zemí, opakovaně dověděl, že v nich po řadu let převládá nezbožní redistributivní ekonomika a že se ve velkém uplatňuje rovnostářské odměňování. Ostré kritice byl podroben i autoritářský administrativní a příkazovací, tedy byrokratický systém řízení ekonomiky a do jisté míry i celé společnosti. Tyto charakteristiky sociálního uspořádání mají podle kritiky z pozic přestavby, kterou rozvinuly zejména některé ekonomické a prognostické ústavy, inhibitivní vliv jak na rozvoj výrobních sil a celé kultury, tak na dynamiku životní úrovně a vývoj osobnosti. Na oficiální úrovni bylo prokázáno, že stagnace vědeckotechnické úrovně výroby, odvětvové a sektorové struktury národního hospodářství a vůbec setrvávání ve fázi extenzivního industriálního rozvoje ztěžuje řešení vztahu člověka k přírodě a akutně ohrožuje životní prostředí i zdravotní stav populace. Tytéž okolnosti způsobují zaostávání socialismu za rozvojem výrobních sil i mnohých dalších prvků primární kultury ve srovnání s vyspělými kapitalistickými státy.

Tuto kritiku převzala a ještě vyostřila *nekomunistická demokratická hnutí*, jež se uplatnila ve většině socialistických zemí a v řadě z nich dosáhla již významných politických úspěchů. Jejich specifickým přínosem ke kritickému poznání sociálního systému socialistických společností je zejména detailní rozbor nedemokratického systému založeného na politickém a ideologickém monopolu komunistických stran, jakož i negativní hodnocení státního monopolu vlastnictví výrobních prostředků.

Jako prostředky překonávání obtíží se prosazují téměř obecně: a) radikální ekonomická reforma založená na uplatnění různých forem společenského a individuálního vlastnictví (včetně vlastnictví soukromého), tržní hospodářství a materiální zainteresovanost podniků a jednotlivců na realizovaných výsledcích práce – tedy jednoznačné prosazení principu výkonu; b) více nebo méně radikální uplatnění demokratických principů ve vztahu občana a státu, různých společenských a zájmových organizací a iniciativ, národů a národností apod.; c) veřejná informovanost, otevřenost a pluralismus svobodně projevovaných názorů, mříčích

v řadě zemí k ráznému překonání jakéhokoli ideologického monopolu. Není obtížné se dobrat závěru, že společným jmenovatelem těchto projevů je uznání mnohodimenzionality a bohaté objektivní i zájmové strukturovanosti sociálního systému socialistických společností.

Inspirovány rozvíjející se přestavbou se i v sovětské *sociologii* postupně v druhé polovině osmdesátých let objevují práce, které odhalují řadu problémů sociální struktury socialistické společnosti (viz např. stati těchto autorů : Aitov, Andrejev, Bestužev-Lada, Butenko, Cipko, Gordon, Jadov, Levada, Ryvkina, Zaslavskaja, Zdravomyslov atd.). Zajímavé pro nás jsou např. myšlenky o existenci tzv. protipřestavbových sil jako koalice byrokracie s tou částí společnosti, jež na systému epochy stagnace parazitovala, ať už prostřednictvím stínové ekonomiky nebo nezaslouženými výdělky za společensky nepotřebnou a mnohdy i málo kvalifikovanou a neefektivní práci. Pečlivěji se analyzuje rovnostářství – ne už jako pouhá subjektivní odchylka, ale i jako vážný historický jev s hlubokými objektivními sociálními kořeny a souvislostmi. Větší pozornost se začíná věnovat všelidským momentům způsobu výroby a celého způsobu života a tím i celospolečenským neřádným vztahům. Demokratizace společnosti a politika veřejné informovanosti a otevřenosti dávají vzniknout myšlenkám o mnohodimenzionalitě a složitosti skupinové struktury společnosti a o pluralitě zájmů. Vznikají i myšlenky o možnosti posunu v obecném teoretickém konceptu pohybu sociální struktury, ba i pochybnosti o teorii sociální stejnorodosti. (11)

V oficiální československé *sociologii* druhé poloviny osmdesátých let se náznaky nových přístupů objevují později než v Sovětském svazu a s menší otevřeností. O to více se o nich diskutuje mimo půdu oficiální sociologie, v různých pracovních týmech a skupinách, včetně autorského kolektivu této stati.

Zvláštní místo v tomto kontextu zaujímají sociologické analýzy publikované v samizdatovém časopise *Sociologický obzor*, na němž se podíleli dva z členů autorského kolektivu této stati. V druhé polovině osmdesátých let se tam diskutovaly otázky třídní struktury, koncepce posttotalitní společnosti a problém sociální exkluze (který je sice západoevropské proveniencce, ale své empirické podloží nachází výrazněji ve společnostech reálného socialismu), psalo se i o tabuizovaných tématech národnostních menšin, mechanismech politického rozhodování (koncepte „společnosti retardovaného času“), detailněji byly analyzovány otázky vzdělávacího systému (mechanismy výběru na školy, téma průměrnosti), speciálně se zkoumal fenomén stalinismu ze sociologického hlediska atd. Vzhledem k povaze samizdatové produkce však nešlo o vědomou empiricko-teoretickou kontinuitu práce, kterou rozvíjel tým z konce šedesátých let, ale spíše o radikálnější politicky motivované zkoumání sociologicky nejrelevantnějších témat, týkajících se makrostrukturálních sociálních jevů a procesů, inspirované reálným společenským vývojem sedmdesátých a osmdesátých let.

Vezmeme-li v úvahu oba zdroje našich informací o socialistických společnostech – sociologické empirické i teoretické poznání i praktickou politickou a ideologickou kritiku tzv. období stagnace „přestavbovými“ i novými demokratickými hnutími – dospíváme ke zdůvodněnému *souhrnnému závěru* : V sedmdesátých letech a ve značné části let osmdesátých se v socialistických zemích, včetně Československa, uplatňovala spíše tendence nivelizační a byrokratizační než výkonově diferenciacní a demokratizační. Za politických, ideologických a následně i ekonomických poměrů, jež se v průběhu sedmdesátých let v těchto zemích vytvořily a ustálily, došlo k značnému oslabení váhy a významu těch tendencí, jejichž aktuální převládnutí ve sféře sociální diferenciace jsme zjistili v roce 1967 v Československu, tj. tendenci ke zdůraznění kvalifikační a výkonové diferenciace. To však svědčí především

---

(11) Jedním z nejzajímavějších pokusů v tomto směru je stať Ryvkinové ve sborníku [Postižení 1989].

o změně celkových společenských poměrů a nikterak to nevyvrací pravdivost naší výpovědi o reálné situaci československé společnosti ve druhé polovině šedesátých let. Nejdůležitější je však zřejmě to, že ani ve změněných společenských poměrech tyto tendence nikdy zcela nezanikly a spolu s dočasně potlačenými tendencemi k demokratické přeměně společnosti na svou existenci upozornily již v prvních stádiích sovětské přestavby a nyní se uplatňují vysoce aktuálně v nových demokratických hnutích. Je tomu tak proto, že jak nedemokratické, byrokratické uspořádání společnosti, tak protivýkonový typ sociální diferenciace se ukázaly být sociální brzdou možného a žádoucího pokroku společenské kultury a rozvoje člověka ve vývoji socialistických zemí.

### **Shody a neshody ve věci soudobého hodnocení naší práce**

Kolektiv autorů této stati je i dnes, dvacet let po vydání *Československé společnosti*, v zásadě jednotný v názorech na několik závažných otázek. Především všichni shodně odsuzujeme barbarský zásah posrpnového režimu do kontinuity naší vědecké práce, stejně tak jako obdobné zásahy do práce řady dalších kolektivů a jednotlivců v československé vědě o společnosti. Jsme si vědomi, že tento zásah do jisté míry omezil i přínos již vykonané badatelské práce k poznání společnosti. Zabránil nám uskutečnit řadu plánovaných kroků další výzkumné práce, především však hlubší spojení získaného statického strukturálního řezu společností v určitém historickém okamžiku (byť oživeného mobilitní retrospektivou) s tehdy již připravovanou sociálně historickou reprodukcí geneze jejího sociálního systému. S tím souviselo i to, že jsme nemohli v dané chvíli věnovat větší pozornost problematice integračních sociálních mechanismů a její specifice v daném typu společnosti. Nedostatek organického spojení s historickou analýzou a nedostatek času k provedení komparativních studií ochudil náš pohled o úvahy o možnosti diverzifikace forem vlastnictví výrobních prostředků. Dilem historické, dilem metodologické příčiny mělo to, že jsme ve výzkumu nepostihli fungování různých přerozdělovacích mechanismů, i když jsme jejich existenci předpokládali. Z čistě metodologického hlediska měl ovšem výzkum rovněž své nedostatky (např. v operacionalizaci některých proměnných), i když celkově nezaostával za tehdy běžnou metodologickou výzbrojí a v některých ohledech (např. využitím konfrontace výsledků faktorové analýzy a analýzy shluků nebo tzv. path-analýzy ve dvou mobilitních studiích) patřil k metodologicky osvědčeným. Otevřenou zůstává otázka, zda by použití některých později rozvinutých postupů, např. tzv. strukturních modelů, nevedlo k jisté retrospektivní modifikaci našich poznatků.

Spojuje nás stále přesvědčení, že jsme navzdory uvedeným vnějším překážkám i tak vytvořili práci, která postavila historicky významné otázky o stavu a možných cestách dalšího vývoje středoevropských a východoevropských socialistických zemí, která se pokusila společnost jedné z těchto zemí (a nikoli nejméně zajímavě) empiricky prozkoumat a získat přitom přinejmenším důležité faktografické informace, jež nejsou bez významu pro zpětné objektivní posouzení této sociální varianty vývoje evropských zemí v určitém historickém období. I když, jak ještě zdůrazníme, nemáme jistotu o jednoznačnosti našich závěrů z hlediska soudobého stadia vývoje, může nás dnes jen naplnit potěšením, že naše interpretace sociální skutečnosti i možností jejího dalšího vývoje se tak ostře odlišila od oněch neostalinských ideologických koncepcí, které odpovídaly historicky prokazatelně neúspěšné praxi tzv. období stagnace.

Trváme samozřejmě na tom, že soustředění pozornosti vědy o společnosti na problematiku sociální struktury jako důležité soustavy vztahů, integrujících ekonomický, politický a duchovní život společnosti a schopné podle svého konkrétního utváření buď stimulovat nebo inhibovat rozvoj společenské kultury a individua, patří i do budoucna ke klíčovým úkolům společenských věd. Naši kontrapozici alternativ rovnostářsko-byrokratického nebo výkonové

demokratického vývoje považujeme za inspirující pro pochopení významu složitých vazeb sociálního pohybu po linii politického uspořádání společnosti a po linii její ekonomické a obecněji i kulturní prosperity (výkonnosti) jak při zkoumání reality, tak při tvorbě prognóz a projektů budoucího vývoje.

Z obecně metodologického hlediska se nám dnes, stejně jako před dvaceti lety, zdá stále aktuální potřeba spojování teoretického poznání s co možná všestranným kvantitativním (a ovšem také kvalitativním) empirickým výzkumem při zachovávaní plné teoretické i ideologické nepředpojatosti. Právě v současnosti by se při studiu sociálního pohybu měla obzvláště akcentovat jeho vazba na kulturní procesy a s nimi spjaté společenské podmínky pro rozvoj individua. Takový postup je jediné adekvátní zejména při hledání možných sociálních variant adaptace relativně zaostávajících společností vůči soudobým postindustriálním kulturním trendům i vůči rozsáhlým novým možnostem (a ovšem také limitům), jež přinášejí pro rozvoj iniciativy individuí i malých skupin.

Autorský kolektiv podílející se na této stati je dnes přirozeně generačně, následnou vědeckou a metodologickou orientací i ideologicky diferencován. Není proto divu, že v něm vzniká různost názorů i na otázky týkající se hodnocení společného díla. Spory mohou vznikat a také vznikají mj. i o tom, zda empirické svědectví o určité fázi historického vývoje naší země, které jsme před dvaceti lety podali (a to s přihlédnutím k již zmíněnému přerušení práce i k obecnému metodologickému i teoretickému pokroku ve světové sociologii) je obsahově jednoznačné, a jak je interpretovat ve světle soudobého vývoje středoevropských a východoevropských společností původně sovětského typu. Jde zde o svědectví odrážející spíše jedinečnou historickou situaci určité země v určité fázi vývoje nebo týkající se také obecně možných trendů ve vývoji celé skupiny evropských zemí? Sporné jistě také je, do jaké míry může být do budoucna plodná snaha o spojování tzv. autentického marxismu jako metodologie poznání, popřípadě jako inspirace pro tvorbu teorie sociálně spravedlivé společnosti s moderní sociologií.

Za těmito všemi a jistě i dalšími spornými body se skrývá velký spor o základní otázku: zda soudobý kulturně civilizační pohyb a jeho přínos k možnostem vývoje lidstva jako celku, k utváření společenského významu tzv. všelidských hodnot, nepřekročil již hranice, v nichž ještě bylo smysluplné brát v úvahu tradiční sociální bariéry a rozpory průmyslové společnosti (třídní a možná v jistém ohledu i stratifikační)? Zda nenastal již čas teoretických i praktických věcně zdůvodněných syntéz racionálních prvků různých sociálních systémů (včetně socialismu a kapitalismu) přiměřeně k soudobému kulturnímu vývoji, který klade před společnost problémy všelidské povahy, jakož i ke konkrétním historickým situacím jednotlivých zemí v určitých fázích vývoje? Týká se to např. možnosti vzniku mechanismů zajišťujících rovnováhu sociální integrace a autonomizace individuí i malých skupin, rovnováhu výkonového principu a zřetelů sociálně humanitních, kombinace politického pluralismu parlamentárního typu s moderní účastnickou demokracií a mnoha jiných podobných problémů. Různost názorů na stupeň historického překonání funkčního významu tradičních sociálních problémů a s nimi spjatých ideologií samozřejmě nemusí bránit spolupráci při teoretickém, prognostickém a projektovém řešení právě specifikovaného typu problémů, a to nejen uvnitř naší skupiny, ale ani v celé československé sociologické obci.

## Odkazy a literatura

- Alan, J. a kol.: *Příspěvky k sociologické analýze sociální diferenciaci*. Praha 1969, rozmnoženo.  
Andorka, R. – Kolosi, T.: *Stratification and Inequalities*. Budapest.  
Domański, H.: *Segmentacja rynku pracy a struktura społeczna*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1987.

- Ferge, Z.: *A Society in the Making. Hungarian Social and Societal Policy 1945–1975*. Harmondsworth, Penguin Books 1979.
- Gordon, L. A.: *Sociálna politika v sfere opłaty truda (včera i segodnja)*. Sociologičeskie issledovanija 1987, č. 4.
- Gordon L. A. – Nazimova, A. K.: *Rabočij klass v socialističeskom obščestve. Tendencii i perspektivy razvitiya v usloviyah intensifikacii i perestrojki ekonomiki*. Moskva, Nauka 1988.
- Gordon Smilling, H.: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press 1976.
- Hankiss, E.: *The „Second Society“: Is There an Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary?* Social Research 1988, č. 1–2.
- Hryniewicz, J. T.: *Metodologiczne aspekty analizy struktury klasowej w Polsce. Stosunki produkcji, władza, klasy społeczne*. Studie socjologiczne 1983, č. 1.
- Hryniewicz, J. T.: *Stosunki produkcji, klasy i ruchliwość społeczna w Polsce*. Studie socjologiczne 1984, č. 1.
- Charvát, F. – Linhart, J. – Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa*. Praha, Horizont 1978.
- Jaros, M.: *Nierówności społeczne*. Warszawa, KiW 1984.
- Kende, P. – Strmiska, Z.: *Égalité et inégalités en Europe de l'Est*. Paris, Presse de la fondation nationale des sciences politiques 1984.
- Kosolapov, R. I.: *Socialismus. K otázkám teorie*. Praha, Svoboda, Pravda 1982.
- Machonin, P.: *Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia*. The American Journal of Sociology 1970, č. 5.
- Machonin, P. a kol.: *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava, Epona 1969.
- Machonin, P. a kol.: *Sociální struktura socialistické společnosti (Sociologické problémy soudobé československé společnosti)*. Praha, Svoboda 1967.
- Machonin, P., Jungmann, B.: *Sociální diferenciace socialistické společnosti a diferenciace v charakteru práce (Návrh teoretické koncepce výzkumného programu)*. Sociologický časopis 1965, č. 6.
- Machonin, P. – Jungmann, B.: *Vědeckotechnický pohyb a náš soudobý sociální systém*. Sociologický časopis 1968, č. 4.
- Machonin, P. – Jungmann, B. – Petrusek, M. – Šafář, Z.: *Sociologicko-statistické výběrové šetření vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR*. Sociologický časopis 1967, č. 6.
- Machonin, P. – Šafář, Z.: *Social Stratification in Contemporary Czechoslovakia*. Revue internationale de sociologie 1970, s. II, v. VI, nn. 1–3, Rome 1970.
- Marx, K.: *Úvod (Ke kritice politické ekonomie)*. In: Marx, K. – Engels, B. Spisy 13. Praha, NPL 1963.
- Matějů, P.: *Vzdělání, mzda, životní úroveň*. Sociologický časopis 1986, č. 6.
- Petrusek, M.: *Sociální stratifikace československé společnosti (Shrnutí výsledků empirického šetření)*. Sociologický časopis 1969, č. 6.
- Postiženie Sociologija Sociálna politika Ekonomičeskaja reforma*. Moskva, Progress 1989
- Rollová, V. – Alan, J. – Jungmann, B. – Šafář, Z.: *Sociální a profesionální mobilita pracujících obyvatelstva ČSSR*, 1, 2. Bratislava, ČVÚP 1972.
- Roško, R.: *Vertikálny rozmer sociálnej štruktúry Slovenska (Hľadisko statusotvorných činiteľov)*. Sociológia 1970, č. 2.
- Roško, R.: *Vertikálny rozmer sociálnej štruktúry Slovenska (Súvťažnosť komponentov statusu)*. Sociológia 1970, č. 3.
- Rutkevič, M. N.: *Proces sblížení tříd a sociálních skupin*. Praha, Svoboda 1982.
- Sblížení robočieho klassa i intelligencii. Ischodnyj material meždunarodnogo issledovanija*, 1–5. Praha, IFS ČSAV 1982.
- Ślomoński, K.: *Zróznicowanie społeczno-zawodowe i jego korelaty. Z badań nad ludnością miejską w latach 1964–1967*. Wrocław, Ossolineum 1972.
- Sociologický časopis 1967, č. 6. Zvláštní číslo k projektu výzkumu vertikální sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR.
- Šafář, Z.: *Different Approaches to the Measurement of Social Differentiation of the Czechoslovak Socialist Society*. Quality and Quantity V 1971, n. 1. Bologna, Società editrice il mulino 1971.



- Šafář, Z. : *Možnosti standardní operacionalizace socioekonomického statusu*. Sociologický časopis 1969, č. 6.
- Šafář, Z. et al. : *Basic Data on Social Differentiation in the Czechoslovak Socialist Society*. Varna, VII. World Congress of Sociology 1970.
- Urbánek, E. : *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*. Sociologický časopis 1971, č. 1.
- Urbánek, E. : *Marxistická sociologie a strukturalismus T. Parsonse*. Sociologický časopis 1971, č. 3.
- Vaněk A. : *Sociální struktura Kritika buržoazní a revizionistické teorie*. Praha, UK 1975.
- Večerník, J. : *Rozdělovací procesy a životní úroveň*. Sociologický časopis 1987, č. 6.
- Wesołowski, W. : *Zróźnicowanie społeczne*. Wrocław – Warszawa – Kraków, Ossolineum 1970.
- Zaborowski, W. : *Postrzeganie społecznych nierówności*. Warszawa, PWN 1988.
- Zagórski, K. : *Zmiany struktury i ruchliwość społeczno-zawodowa w Polsce*. Warszawa, PWN 1976.